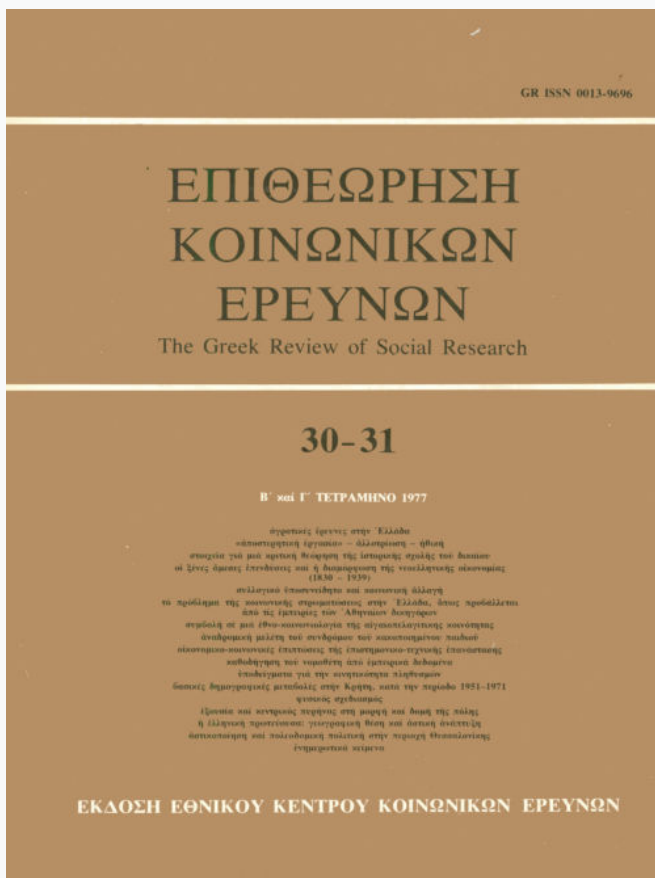

The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 Β'-Γ'

Στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιστορικής σχολής του δικαίου

A. Κ. Παπαχρίστου

doi: [10.12681/grsr.187](https://doi.org/10.12681/grsr.187)

Copyright © 1977, A. Κ. Παπαχρίστου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαχρίστου Α. Κ. (1977). Στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιστορικής σχολής του δικαίου. *The Greek Review of Social Research*, 30, 227–233. <https://doi.org/10.12681/grsr.187>

στοιχεία για μιά κριτική θεώρηση της ιστορικής σχολής του δικαίου*

του
Α. Κ. Παπαχρίστου

Επιμελητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ ἐμφάνιση τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1814, ὅταν δημοσιεύθηκε τὸ βιβλίο τοῦ Charles de Savigny, *Von Beruf unsere Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ εὐρύτερο κίνημα ἰδεῶν πού ἀναπτύσσονται στὶς εὐρωπαϊκὲς χώρες σάν ἀντίδραση στὴν ἐπικράτηση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ στὴ διάδοση τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας. Ἡ κατάκτηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἀστική τάξη στὴ Γαλλία ὀδήγησε στὴν ὑλοποίηση τῆς ἰδεολογίας της στοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς καὶ κυρίως, σὲ μιά πρώτη φάση, στοὺς πολιτικοὺς καὶ νομικοὺς θεσμοὺς. Ἦταν λοιπὸν φυσικὸ ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίδραση, πού ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη ἔνταση, νὰ ἀφορᾷ κατὰ κύριο λόγο αὐτοὺς τοὺς θεσμοὺς, πού ἀποτελοῦν καὶ τοὺς βασικοὺς γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἰδεολογικοὺς μηχανισμοὺς τοῦ ἀστικοῦ κράτους. Ἐτσι γιὰ τὸν Edmond Burke, τὸν Antoine de Rivarol ἢ τὸν Joseph de Maistre, καὶ παρά τις διαφορὲς πού ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους, βασικὸς στόχος τῆς κριτικῆς τους εἶναι ἡ πολιτικὴ καὶ νομικὴ ἀστικὴ ἰδεολογία καὶ οἱ καινούργιοι πολιτικοὶ καὶ νομικοὶ θεσμοὶ πού τὴν πραγματοποιοῦν. Ἡ πολεμικὴ τους στηρίζεται στὴν προβολὴ τῆς ἀξίας τῶν παραδοσιακῶν θεσμῶν, πού καμιά δύναμη, ὅπως πιστεύουν, δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς καταργήσει μονομιᾶς.²

Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ στὶς ἰδέες τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας καὶ στοὺς θεσμοὺς πού τὴν ὑλοποιούσαν ἦταν εὐλογο νὰ βρεῖ στὴ Γερμανία εὐνοϊκὸ κλίμα γιὰ νὰ ριζώσει καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ. Ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ καθυστέρηση τῆς γερμανικῆς κοινω-

* Ἡ πρόσφατη νέα ἔκδοση, σὲ μετάφραση Ὀλγας Ρομπάκη καὶ ἐπιμέλεια Τάσου Βουρνᾶ (Ἐκδόσεις Τολίδη, Ἀθήνα, 1976), τοῦ βιβλίου τοῦ L. Von Maurer, *Ἡ ἑλληνικὴ λαός*, ἔφερε πάλι στὸ προσκήνιο ὄχι μόνον τὴν προσωπικότητα τοῦ Maurer ἀλλὰ καὶ τὸ γενικότερο ρόλο πού ἡ ἱστορικὴ σχολὴ διαδραμάτισε στὴ διαμόρφωση καὶ ἐξέλιξη τοῦ νεοελληνικοῦ δικαίου. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποβλέπει στὸ νὰ ἐπισημάνει τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού συχνά ἐμφανίζεται σάν πρόδρομος τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν πάνω στὸ δίκαιο. Οἱ θέσεις πού ὑποστηρίζονται μποροῦν ἴσως νὰ βοηθήσουν στὴν ἐκτίμηση τῆς συμβολῆς τῆς Ἱστορικής Σχολῆς στὴν Ἑλλάδα καὶ, ἰδιαίτερα, στὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ διάσταση τῆς δραστηριότητάς της. Καὶ αὐτό, γιὰ τὸν ἰσχυρὸν λόγο τῆς Σχολῆς στὸν ἑλληνικὸ χώρο βρισκόντουσαν κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίδραση τῶν θεωρητικῶν ἀπόψεων καὶ ἰδεολογικῶν ρευμάτων πού ἐπικρατοῦσαν στὴ Γερμανία.

1. Ὁ Savigny, ὅπως ἄλλοτε καὶ ὁ ἄμεσος ἀντίπαλός του ὁ Antoine Thibaut, ἦταν ἀπόγονος Γάλλων διαμαρτυρόμενων, πού εἶχαν καταφύγει στὴ Γερμανία μετὰ τὴν ἀνάκληση τοῦ Διατάγματος τῆς Νάντης.

2. Δὲν εἶναι λοιπὸν περιεργὸ πού ὁ Burke ἐξυμνεῖ τὸ Ἀγγλικὸ Σύνταγμα, πού τὸ θεωρεῖ σάν τὸ ἀποτέλεσμα μιάς φυσικῆς καὶ ἀβίστητης ἐξέλιξης, ὑποστηρίζοντας ὅτι τὰ συντάγματα δὲν μποροῦν ποτέ νὰ κατασκευάζονται. Εἶναι βέβαια γνωστὴ ἡ δξῶτατη κριτικὴ τῶν θέσεων τοῦ Burke ἀπὸ τὸν Thomas Paine στὸ ἔργο του, *The Rights of Man* (Βλ. Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, Paris, 1968, σελ. 478 ἐπ.).

νίας, πού συνδέεται μέ τήν ἀδυναμία νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐθνική ἐνότητα καί ἡ ἀστική ἐπανάσταση,³ εἶχε σάν μοιραῖο ἐπακόλουθο τήν κυριαρχία τῆς φεουδαρχικῆς ἰδεολογίας. Οἱ φιλελεύθεροι διανοοῦμενοι τῶν παραρηνίων περιοχῶν, προπύργιο τοῦ γερμανικοῦ ἀστισμοῦ, ἦσαν ἀπό τά πράγματα ἀναγκασμένοι νά «σκέπτονται» πάνω στά γεγονότα πού συνέβαιναν ἀπό τήν ἄλλη μεριά τοῦ Ρήνου.⁴ Ἡ διάσταση αὐτή ἀνάμεσα στή σκέψη καί στήν πράξη ἐξήγει καί τὸ φιλοσοφικό ὑπερτροφισμό τῆς γερμανικῆς ἰδεολογίας.⁵ Ἀς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ὁ γερμανικός διαφωτισμός—ἡ *Aufklärung*—δέν εἶχε ποτέ τὰ γνωρίσματα τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ ὄχι μόνο γιατί δέν ἀφοροῦσε παρά μία μικρὴ μετοψηφία τῶν Γερμανῶν διανοουμένων, ἀλλά, κυρίως, γιατί ἔλειπαν ἀπὸ αὐτῆ ὁ ἄμεσα πολιτικός προβληματισμός καί ὁ ψυχρὸς ὀρθολογισμός, πού διέκριναν τὴ σκέψη τῶν Γάλλων στοχαστῶν τοῦ 17^{ου} αἰῶνα.⁶

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πνευματικὸ κλίμα πού ἐπικρατεῖ στὴ Γερμανία στὰ τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνα καί στὶς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνα, οἱ θεωρίες τοῦ Burke καί τοῦ Schelling ἐπηρέασαν ἄμεσα τὸν ἀναμφισβήτητο ἀρχηγὸ τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου, τὸν Savigny.⁷

Ἡ ἐχθρότητα τοῦ Burke γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο καί τὴν ἐπαναστατικὴν δικαίικη τάξη, ἡ υπέρταση τῶν παραδοσιακῶν θεσμῶν,⁸ ἡ θεμελίωση τῶν πολιτικῶν καί νομικῶν θεσμῶν στὴν ἱστορικὴ συνέχεια κάθε λαοῦ καί, τέλος, ἡ ὀργανιστικὴ καί ἱστορικιστικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης,⁹ ἐμελλαν νά ἀποτελέσουν τὴν ἀρετηρία γιὰ τὶς θέσεις τῆς

Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου. Ἀλλὰ ἀκόμη πιὸ κοντὰ στὴν Ἱστορικὴ Σχολὴ βρίσκεται ὁ φιλοσοφικός ἱστορισμός τοῦ Frederic Schelling, πού, μετὰ ἀπὸ ἓνα νεανικό ἐργὸ¹⁰ σαφῶς ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν Fichte, ἐκδηλώνεται σάν ἀπροκάλυπτος ἐχθρὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καί τοῦ νομικοῦ ὀρθολογισμοῦ.¹¹ Ὁ Schelling ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ δύναμη τῆς φύσης (*Natura naturans*, σὲ ἀντιδιαστολὴ ἀπὸ τὴ *Natura Naturata*), πού ἀποτελεῖ καί τὴν «ψυχὴ τοῦ κόσμου» (*Weltseele*)¹² ἐκδήλωση τῆς *Weltseele* στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ «ψυχὴ τοῦ λαοῦ» (*Volkseele*), ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται οἱ κοινωνικοὶ καί πολιτικοὶ θεσμοί.¹³ Ὁ Schelling θέτει ἔτσι τὶς φιλοσοφικὲς βάσεις γιὰ τὴν Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου¹⁴: ὄχι μόνο γιατί ἡ «λαϊκὴ ψυχὴ» δέν εἶναι, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, παρά τὸ «πνεῦμα τοῦ λαοῦ» τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς, ἀλλὰ καί γιατί ἡ ὀργανιστικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης καί τῆς ἱστορίας, καθὼς καί ὁ παραμερισμός τοῦ ὀρθολογισμοῦ γιὰ ἓνα μυστικιστικὸ ρομαντισμὸ, συγκροτοῦν τὸν κεντρικὸ πυρῆνα τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου.

Κάτω ἀπὸ τὴ διπλὴ αὐτὴ ἐπίδραση τοῦ Burke καί τοῦ Schelling ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου ἐμφανίζεται σάν ρομαντικὴ καί ἱστορικιστικὴ¹⁵ θεώρηση τῶν νομικῶν φαινομένων. Μέσα σὲ μιὰ ἐξαρση τοῦ γερμανικοῦ ἔθνος, πού τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὴ Ναπολεόντεια κατοχὴ γερμανικῶν ἐδαφῶν, ἡ στροφή στὸ παρελθόν, ἡ καλλιέργεια τοῦ μυστικιστικοῦ πνεύματος, ἡ προβολὴ ἀνορθολογικῶν στοιχείων καί, κυρίως, ἡ ἀναζήτησις τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στὴν ὀργανικὴ ἐξέλιξη τῆς «κοινότητος» τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, διαμορφώνουν τὶς ἰδιότυπες ἐκείνες συνθήκες, μέσα στὶς ὁποῖες ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίδραση στὸν ἀνερχόμενο ἀτισμὸ θρῖσκει πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπικρατησὴ τῆς. Ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου συνδέεται ἔτσι στενά μὲ τὰ κινήματα τοῦ ρομαντισμοῦ καί τοῦ ἱστορικισμοῦ, πού ἄνθοῦν στὴ Γερμανία τὴν ἐποχὴ αὐτῆ. Οἱ θεωρίες τοῦ Savigny καί τοῦ Puchta, τῶν δύο βασικῶν δηλαδὴ ἐκπρο-

3. Louis Althusser, *Pour Marx*, Paris, 1973, σελ. 72 ἐπ.

4. *Ibid.*, σελ. 72. Ὅπως παρατηρεῖ, μέ τὴ γνωστὴ του εἰρωνεία, ὁ Heine, «ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία μας δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις ἀλλὰ σάν δὲ νεύρο». Βλ. André Glucksmann, *Les Maîtres Penseurs*, Paris, 1977, σελ. 43 ἐπ.

5. «Οἱ Ἄγγλοι ἔχουν οἰκονομικὸ μυαλό, οἱ Γάλλοι πολιτικὸ καί οἱ Γερμανοὶ θεωρητικόν», ἔγραψε ὁ Marx, θέλοντας νά τονίσαι τὶς ἰδιομορφίες τῆς ἰδεολογικῆς δομῆς σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς χῶρες. Βλ. L. Althusser, ὅπ.π., σελ. 73· A. Glucksmann, ὅπ.π., σελ. 43.

6. L. Althusser, ὅπ.π., σελ. 72· J. Touchard, ὅπ.π., σελ. 486 ἐπ.

7. Βλ. Eugen Erlich, *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, Berlin (3 ἐκδόση), σελ. 368.

8. Γιὰ τὸν Burke «τὸ πατροπαράδοτο ἔθιμο εἶναι τὸ μεγάλο στήριγμα γιὰ κάθε κυβερνήσιον τοῦ κόσμου». Βλ. J. Touchard, ὅπ.π., σελ. 480. Πράγματι, ὅλη του ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀπέβλεπε εἰς τὴν ἀντιλήψιν τῶν κατεστημένων θεσμῶν.

9. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν παραδοχὴ μιᾶς γενικῆς ἐννοίας τῆς φύσης, στενά συνδεδεμένης μὲ τὸν ὄρθό λογό, πού γιὰ τοὺς φιλοσόφους τοῦ διαφωτισμοῦ ἀποτελεῖ τὴ βάση κάθε δικαίου, στὸν Burke ἡ φύσις ταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορία, ἀφοῦ ἐμφανίζεται σάν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ἔτσι, ὅτι εἶναι φυσικὸ δέν εἶναι ὁμοίομορφο καί γενικό, ἀλλὰ διαφέρει ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον, ἀπὸ πρόσωπον σὲ πρόσωπον. Βλ. J. Touchard, ὅπ.π., σελ. 481· Jean-Jacques Chevallier, *Les grands oeuvres politiques*, Paris, 1966, σελ. 197.

10. *Neue Deduction des Naturrechts*, 1795.

11. Βλ. Ernst Bloch, *Droit naturel et dignité humaine* (γαλλικὴ μετάφρασις), Paris, 1976, σελ. 99.

12. G. Del Vecchio, *Philosophie du droit*, Paris 1953 (γαλλικὴ μετάφρασις), σελ. 131.

13. *Ibid.*, σελ. 131.

14. «Θά ἔπτανε νὰ πεῖ κανεὶς», γράφει ὁ E. Bloch, «ὅτι ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου δυσκολεῖ θὰ μπορούσε νὰ γεννηθεῖ, ὅπως παρουσιάεται στὸν Savigny, ἂν δέν εἶχε ὑποκαταστήσει τὸ ὀργανικο-ἱστορικὸ μῶρφομα στὴν ὀρθολογικὴ κατασκευή» (Ὅπ.π., σελ. 99).

15. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ R. Saleilles («L' Ecole historique et le droit naturel», *Revue trimestrielle du droit civil*, 80, 1902, σελ. 81-112 καί εἰδικότερα σελ. 95), «ἔχουμε ἱστορικούς τοῦ δικαίου πού δὲ τοὺς λείπει παρά ἓνα πράγμα: τὸ ἱστορικὸ πνεῦμα».

σώπων τῆς Σχολῆς, ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν καὶ νὰ συστηματοποιήσουν τίς θέσεις πού λίγα χρόνια πρὶν εἶχε διατυπώσει ὁ Gustav Hugo σχετικά μὲ τὴν ἀξία τοῦ σεβασμοῦ στὴν παράδοση καὶ τῆς πολιτιστικῆς συνέχειας γιὰ τὴν ἐπιθίωση ἑνὸς λαοῦ· χωρὶς τὴν ἱστορική ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στὶς διάφορες γενιές, ὑποστηρίζει ὁ Hugo, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διατήρηση τοῦ ἔθνους. Καμιά γενιά δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλει στὶς μελλοντικές τούς νόμους τῆς, χωρὶς ἡ ἴδια νὰ στηρίξει τὰς τούς νόμους τῶν περασμένων γενιῶν.¹⁶

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι οἱ βασικὲς ἰδέες τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου—ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κανόνων στοῦ «πνεῦμα τοῦ λαοῦ» (*Volksgeist*), πού διαμορφώνεται καὶ ἐξελισσεται ὀργανικὰ μέσα στὴν ἱστορική πορεία κάθε λαοῦ, ἡ ἄρνηση τοῦ «αὐθαίρετου» χαρακτῆρα τοῦ θετικοῦ κρατικοῦ δικαίου, ἡ μυστικιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καὶ τῆς φύσης καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τῆς *ratio*—ἐντάσσονται σ' ἕνα γενικότερο πλαίσιο ἰδεῶν, πού κοινὸν τους γνώρισμα εἶναι ἡ ἀντίθεση στὴν ἀστική τάξη καὶ στὴν ἰδεολογία τῆς.¹⁷ Ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀστική ἰδεολογία στοῦ χώρου τῆς νομικῆς ἰδεολογίας, σ' ἕνα χώρο δηλαδή ὅπου ἡ τελευταία ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ, ἀν λάβει κανεὶς ὑπόψιν του ὅτι ἡ νομικο-πολιτικὴ ἰδεολογία εἶναι ὁ κυρίαρχος τομέας τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Savigny, *Von Beruf...* ἐκδίδεται τὴν ἴδια χρονιά (1814) μὲ τὴ μελέτη τοῦ Thibaut,¹⁸ στὴν ὁποία ὁ τελευταῖος ζητοῦσε τὴν κωδικοποίηση, σύμφωνα μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπο, τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς νομοθεσίας.¹⁹ Πρόθεση τοῦ Savigny ἦταν νὰ ἀντικρούσει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Thibaut, ἔχοντας πλήρη ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου τοῦ δημιουργοῦσε στὴν ἰδεολογικὴ κυριαρχία τῆς φεουδαρχικῆς τάξης ἡ ἐπικράτηση τῶν ἀπόψεων τοῦ φιλελεύθερου καθηγητῆ τῆς Χαϊδελβέργης.

Γιὰ τὸν Savigny²⁰ καὶ τὸν Puchta²¹ τὸ δικαίον

δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι προῖον τῆς «αὐθαίρετης» βουλῆς τοῦ νομοθέτη· οἱ νομικοὶ κανόνες γεννιούνται καὶ ἐξελισσονται μέσα στὴν ἱστορική ἰδιαιτερότητα κάθε συγκεκριμένου λαοῦ, κάτω ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ ἐπίδραση τοῦ «πνεύματος τοῦ λαοῦ». Οἱ διάφορες μορφές τοῦ δικαίου, ὅπως ἀλλώστε καὶ ἐκεῖνες τῶν ἠθῶν, τῆς γλώσσας ἢ τῆς τέχνης, συνδέονται ἀναπόσπαστα μὲ τὴ δημιουργικὴ δύναμη πού ἡ φύση προκίσει τὸ λαὸ καὶ μὲ τίς δραστηριότητες πού ἀναπτύσσει καὶ πού, χάρις στὴν ὑπαρξὴ κοινῆς πεποιθήσεως, ἀπαρτίζονται ὀργανικὴ ἐνότητα.²² Ὁ νομοθέτης δὲν μπορεῖ, κατὰ συνέπεια, νὰ εἶναι παρὰ ὁ ἐκφραστὴς αὐτῶν τῶν δικαίων μορφῶν, πού ἐμφανίζονται σὲ κάθε λαὸ μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ πού ἔχουν στενὴ σχέση μὲ τίς ἄλλες πολιτιστικὲς τοῦ δημιουργοῦ. Τὸ δικαίον εἶναι οὐτε ἕνα ἀφηρημένον θεωρητικὸ κατασκευασμα, ὅπως τὸ φυσικὸ δικαίον, οὐτε ἕνα αὐθαίρετο καὶ τεχνητὸ δημιούργημα, ὅπως τὸ θετικὸ δικαίον. Ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ ἀντιτίθεται ἔτσι τόσο στοῦ φυσικοῦ, ὅσο καὶ στοῦ θετικοῦ δικαίου, προβάλλοντας τὸ «λαϊκὸ» δικαίον, αὐθόρμητο καὶ φυσικὸ ἀπρὸ τῆς ἱστορικῆς παράδοσης τοῦ ἔθνους. Δὲν πρέπει νὰ παραβλεπεται ὅτι ἡ ἀστική πολιτικο-νομικὴ ἰδεολογία διαμορφώθηκε, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικῶν συνθηκῶν, στοῦ πλαισίου τῶν θεωριῶν τῆς νεώτερης Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ ὅτι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ φυσικὸ δικαίον στοῦ θετικοῦ δικαίου τοῦ ἀστικοῦ κράτους σημαίνει καὶ τὴν ὑλοποίησίν τῆς στοῦς συγκεκριμένους πολιτικούς καὶ νομικούς θεσμούς. Οἱ θεωρίες αὐτές τοῦ φυσικοῦ δικαίου περιστρέφονται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, γύρω ἀπὸ δύο ἔννοιες-κλειδιά, τὴ Φύση καὶ τὸ Λόγον, πού ἀποτελοῦν, ὅπως τονίζει ὁ Max Weber,²³ «τὰ ὑλικά (*Materiale*) κριτήρια γιὰ τὸ τί εἶναι θεμτὸ στοῦ φυσικοῦ δικαίου». Ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου ἀρνεῖται καὶ τίς δύο αὐτές ἔννοιες· ἡ Φύση δὲν εἶναι πιά μιὰ γενικὴ καὶ ὁμοίομορφη κατάσταση πού διέπεται ἀπὸ τὸ λογικὸ, ἀλλὰ ἀντίθετα ταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορική ἰδιαιτερότητα κάθε λαοῦ. Δὲν εἶναι δυνατό, ἐπομένως, σύμφωνα μὲ τὴν Ἱστορικὴ Σχολή, νὰ ὑπάρχει ἕνα γενικὸ, ὁμοίομορφο καὶ μὲ παγκόσμια ἰσχύ δικαίον, πού νὰ στηρίζεται στὴ γενικὴ «φύση τῶν πραγμάτων» καὶ στὴν καθολικότητα τοῦ «ὀρθοῦ λόγου». Τὸ Δικαίον εἶναι ἀναγκαστικά «ἔθνικον», προσδιορίζεται ἀπὸ παράγοντες συνδεδεμένους μὲ τὴν ἱστορική παράδοση καὶ τὸ «λαϊκὸ» πολιτισμικὸ σύστημα. Μιά τέτοια ἄποψη, ὅμως, βρίσκεται σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀστική νομικὴ ἰδεολογία, γιὰ τὴν ὁποία οἱ νομι-

16. Bl. Z. Krystufek, «La querelle entre Savigny et Thibaut», *Revue Historique du droit*, 1966, σελ. 59-75 καὶ εἰδικὰ σελ. 62.

17. Καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλὲς τυχαίον πὸς παράλληλα σκεδὸν μὲ τὴν Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου, ὁ Adam Müller ἀναπτύσσει μιὰ καθαρὰ ὀργανιστικὴ ἀντίληψη σχετικά μὲ τὸ σχηματισμὸ τοῦ κράτους. Γιὰ τὸν A. Müller, τὸ κράτος δὲν εἶναι παρὰ ἕνα «ὀργανισμὸς, προκισμένος μὲ ζωὴ, μὲ ἐνότητα καὶ μὲ συνέχειαν», πού ἐνσαρκώνει, ὑπερὰ ἀπὸ μακροχρονίαν ἱστορική διαδικασία, τὴν «κοινὴ ψυχὴ». Bl. J. Touchard, ὁ.π.α., σελ. 488.

18. Antoine Thibaut, *Über die Notwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland, Civilistische Abhandlungen*, 1814.

19. Bl. Julius Stones, *The Province and Function of Law*, Sydney, 1950, σελ. 430.

20. Γιὰ τὸν Savigny, βλ. Dieter Strauch, *Recht, Gesetz und Staat bei Friedrich Carl Von Savigny*, Bonn 1960. Ὁ Savigny διατύπωσε γιὰ πρώτη φορά τίς θέσεις του στὶς παραδόσεις πού ἔκανε στοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Marburg τὸ 1802.

21. Γιὰ τὸν Puchta, βλ. Joachim Bohner, *Über die Rechtslehre Georg Friedrich Puchta (1798-1846)*, Karlsruhe, 1975.

22. Savigny, *Von Beruf unsere Zeit...*, 3 ἐκδόση, 1892, σελ. 5.

23. Max Weber, *Rechtssoziologie*, Neuwied, 1967, σελ. 320.

κές ρυθμίσεις τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἀπό τό κράτος ἔχουν καθολική ἰσχύ, ἀπό θεωροῦνται ὅτι ἀνταποκρίνονται σέ φυσική ἀναγκαιότητα· γιά τήν κλασική ἀστική ἀντίληψη οἱ νομικοί κανόνες τῶν Ἀστικῶν Κράτους ἔχουν γενικό καί αἰώνιο χαρακτήρα, ὡς πρός τά βασικά τους χαρακτηριστικά, ἀπό ἀφορῶν κοινωνικές σχέσεις, πού καί αὐτές παρουσιάζονται σάν φυσικές.²⁴ Αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀντίληψη καταπολεμᾷ μέ τίς δικές της θέσεις ἡ Ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου, τονίζοντας τίς ἰδιομορφίες τοῦ νομικοῦ συστήματος κάθε ξεχωριστοῦ λαοῦ καί τή σχέση του μέ τήν ἱστορική παράδοσή.²⁵

Ἡ Ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου ὑποστηρίζει ὅτι τό Δίκαιο θεμελιώνεται στήν ἔθνική νομική συνείδηση τοῦ λαοῦ, ὅπως αὐτή διαμορφώνεται στήν ἱστορική του πορεία. Σέ πρώτη ὄψη, ἡ θέση αὐτή φαίνεται νά παρουσιάζει κοινωνιολογικό χαρακτήρα, πού θά μπορούσε νά ἐπιτρέπει τό χαρακτηρισμό τῆς Σχολῆς σάν πρωτοπόρο στήν κοινωνιολογική ἀντιμετώπιση τῶν νομικῶν φαινομένων.²⁶ Μερικοί μάλιστα μελετητές, ὅπως ὁ H.-E. Jaeger, ἔχουν τή γνώμη ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα κοινά σημεῖα ἀνάμεσα στίς ἀπόψεις τοῦ Savigny καί σέ ἐκείνες τοῦ Marx ὡς πρός τόν κοινωνικό προσδιορισμό τοῦ δικαίου.²⁷ Ἄλλά ἡ

ἐκδοχή αὐτή δέν ἀνταποκρίνεται σέ μιά βαθύτερη μελέτη τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου. Ἡ νομική συνείδηση τοῦ λαοῦ δέν ἦταν ποτέ γι' αὐτήν μορφή κοινωνικῆς συνείδησης. Καί τοῦτο γιά δύο λόγους:

α) Ἡ ἔννοια πού ὁ ὄρος «λαός» ἔχει γιά τοὺς ἐκπρόσωπους τῆς Σχολῆς ὄχι μόνο δέν παρουσιάζει τίποτε τό κοινωνιολογικό, ἀλλά οὔτε διατυπώθηκε ποτέ, σάν θεωρητική ἔννοια, μέ σαφήνεια.²⁸ Λαός καί ἔθνος εἶναι γιά τήν Ἱστορική Σχολή τοῦ Δικαίου δύο νεφελοειδείς ἔννοιες μέ ἔντονο μυστικιστικό χαρακτήρα· στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά μεταφυσική ἀντίληψη τοῦ λαοῦ καί τοῦ ἔθνους, πού ξεκινᾷ ἀπό τήν ἔννοια τῆς ὀργανικῆς ὁλότητας,²⁹ τῆς κοινότητας (*Gemeinschaft*) τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ. Τό «λαϊκό πνεῦμα» ἡ ἡ «λαϊκή νομική συνείδηση» δέν εἶναι, ἐπομένως, σέ καμιά περίπτωση ἡ κοινωνικά προσδιοριζόμενη νομική συνείδηση, ἀλλά ἡ συνείδηση πού ἀνταποκρίνεται στίς ἰδιομορφίες κάθε συγκεκριμένης κοινότητας, θεωρούμενης μέσα στήν ἱστορική καί ὀργανική της σύνθεσι.³⁰ Ὁ «λαός» συμπίπτει ἔτσι μέ τήν «κοινότητα», μέ μιά ἔννοια δηλαδή περισσότερο «συγκινησιακή» παρά λογική.³¹

β) Φορεῖς τῆς «λαϊκῆς νομικῆς συνείδησης» εἶναι ἐξἄλλου, γιὰ τόν Savigny καί τόν Puchta, οἱ νομικοί, οἱ μόνοι πού μποροῦν νά γνωρίζουν καί νά ἐκφράζουν τό «λαϊκό» δίκαιο. Καί ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ βασική ἀντινομία στή σχέση τῶν θεωρητικῶν τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού ἀποκλείει τελείως κάθε κατάταξή τους στούς προδρόμους τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Δικαίου. Οἱ νομικοί θεωροῦνται ἀπό τόν Savigny καί τόν Puchta ἀντιπρόσωποι τῆς «ἔθνικης κοινότητας» τῶν χῶρο τοῦ δικαίου,³² ἔτσι πού ἡ «λαϊκή νομική συνείδηση» δέν εἶναι τελικά παρά ἡ συνείδηση τῶν νομικῶν.³³ Καί θά πρέπει νά τισθεῖ ὅτι δέν πρόκειται γιά ἄπλη διαπίστωση τοῦ ρόλου τῶν νομικῶν στή διαμόρφωση τοῦ Δικαίου, πού

24. Γιά τόν Evgeni Pasukanis, «δέν εἶναι τυχαῖο τό ὅτι τό ἀπόγειο τῆς διδασκαλίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου συνέπεσε περίπου μέ τήν ἐμφάνιση τῶν μεγάλων κλασικῶν τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οικονομίας. Οἱ δύο σχολές εἶχαν σάν στόχο νά διατηρήσουν μέ τήν πύξιν, καί ἀρα πύξιν ἀφηρημένη, μορφή τίς θεμελιακές συνθήκες ὑπαρξῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, πού τίς δέχτηκαν σάν τίς φυσικές συνθήκες ὑπαρξῆς κάθε κοινωνίας». (*Μαρξισμός καί Δίκαιο*, ἔλλην. μετάφραση, Ἀθήνα, 1977, σελ. 76). Βλ. ἐπίσης τίς ἀκόλουθες παρατηρήσεις τοῦ Marx στήν *Ἀθλιότητα τῆς Φιλοσοφίας* (γαλλ. μετάφραση, ἔκδοση Pléiade, Paris, 1965, τόμος I, σελ. 88 ἑπ.). «Οἱ οικονομολόγοι ἔχουν ἕναν περιεργό τρόπο νά προχωροῦν. Δέν ὑπάρχουν γι' αὐτούς παρά δύο εἶδη θεσμῶν, οἱ τεχνητοί καί οἱ φυσικοί. Οἱ φεουδαρκοί θεσμοί εἶναι θεσμοί τεχνητοί, οἱ ἀστικοί φυσικοί (...). Λέγοντας ὅτι οἱ σύγχρονες σχέσεις—οἱ σχέσεις τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς—εἶναι φυσικοί, οἱ οικονομολόγοι θέλουν νά δειξοῦν ὅτι πρόκειται γιά σχέσεις, μέσα στίς ὁποῖες δημιουργεῖται ὁ πλοῦτος καί ἀναπτύσσονται οἱ παραγωγικές δυνάμεις σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς φύσης. Οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι λοιπὸν ἀπό μόνες τους φυσικοί νόμοι, ἀνεξάρτητοι ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ χρόνου. Ἀποτελοῦν αἰώνιους νόμους πού πρέπει πάντοτε νά διέπουν τήν κοινωνία.»

25. Καί ἀξίζει ἴσως νά σημειωθεῖ ὅτι στά μέσα τοῦ 19' αἰῶνα ἡ Ἱστορική Οικονομική Σχολή (ἡ λεγόμενη «παλαιά» σέ ἀντιδιαστολή μέ τή «Νέα» τοῦ Schmoller) ἐπιτίθεται στήν κρατούσα κλασική πολιτική οικονομία, ἐπικρίνοντας τίς «στατικές, ὀρθολογικές καί ἀφηρημένες» θεωρίες τῆς (βλ. Julien Freund, *Les théories des sciences humaines*, Paris, 1973, σελ. 34). Γιά τό Wilhelm Rocher ἡ γιά τόν Karl Knieps οἱ νόμοι τῆς οικονομικῆς ἐξέλιξης θά ἔπρεπε νά ἀναζητηθοῦν στίς εἰδικές συνθήκες καί στίς ἰδιομορφίες κάθε λαοῦ, ὅπως διαμορφώνονται στήν ἱστορική του ἐξέλιξη.

26. Ὅπως ὁ J. Stones, ὅπ.π., σελ. 447 ἑπ. Βλ. ἀκόμη Γεωργίου Μιχαηλίδου-Νουάρου, *Δίκαιον καί Κοινωνική Συνείδηση*, Παπαζήσης, Ἀθήνα, 1972, σελ. 53.

27. Σέ ἄρθρο του μέ τίτλο «Savigny et Marx», *Archives de*

Philosophie du Droit, 1967 (Marx et le droit moderne), σελ. 63-89.

28. Γιά τήν ἔννοια τοῦ ὄρου «λαός», βλ. Georges Burdeau, *Droit Constitutionnel et Institutions Politiques*, Paris, 1966, σελ. 170 ἑπ.

29. Βλ. Albert Brimo, *Les grands courants de la philosophie du Droit et de l'Etat*, Paris, 1968, σελ. 161. Ἀκόμη, Paul Koschaker, *Europa und das römische Recht*, München-Berlin, 1947 (1η ἐκδόση), σελ. 196 ἑπ.

30. Καί εἶναι γνωστός ὁ ρόλος αὐτῶν τῶν θεωριῶν περί «κοινοτήτας» καί «λαϊκοῦ πνεύματος» στήν ἔθνοκοσμοαλιστική ἀντίληψη γιά τό κράτος καί τό δίκαιο, πού εὐστοχᾷ ὁ Brimo χαρακτηριστικῶς σάν τή «δολοφονία τοῦ Λόγου» (*Ibid.*, σελ. 164). Παράβαλε ἀκόμη τήν ἔννοια τῆς *Rassenseele*, τῆς «ψυχῆς τῆς φυλῆς».

31. Βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, ὅπ.π., σελ. 48.

32. Βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, ὅπ.π., σελ. 49 ἑπ. P. Koschaker, ὅπ.π., σελ. 196 ἑπ.

33. Ζ. Krystufek, ὅπ.π., σελ. 65. Ἐπίσης, Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, ὅπ.π., σελ. 19 ἑπ.

ἀποτελεί βέβαια ένα από τα βασικά θέματα της νομικής κοινωνιολογίας³⁴ σύμφωνα με τις απόψεις του Savigny και του Puchta, οι νομικοί δέν διαμορφώνουν απλώς το δίκαιο, αλλά εκπροσωπούν τη «λαϊκή νομική συνείδηση», είναι οι γνήσιοι φορείς του «λαϊκού πνεύματος».³⁴ Με την υποκατάσταση αυτή των νομικών στη θέση του «λαού», το «λαϊκό» δίκαιο όχι μόνο δέν ταυτίζεται με το έθμικό δίκαιο, αλλά αντίθετα εμφανίζεται σάν δίκαιο τών νομικών, σάν *Juristenrecht*.³⁵

Η έξωτερική επίφαση της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου δέν είναι κατά συνέπεια άρκετη, σε καμιά περίπτωση, γιά νά της προσδώσει κάποιον κοινωνιολογικό χαρακτήρα: στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά όρισμένες ιδέες πάνω στό δίκαιο και τή διαμόρφωσή του πού, έντονα επηρεασμένες από τόν ιστορικισμό και τό ρομαντισμό, κινούντα σε ένα μουσικιστικό κλίμα αντίδρασης στό ρόλο τού νομοθέτη³⁶ και στό ριζοσπαστικό χαρακτήρα τών άστικών νομοθεσιών.³⁷

Η τοποθέτηση άλλωστε τού Savigny και τού Puchta άπέναντι στό Ρωμαϊκό δίκαιο, πού ίσχυε σάν «κοινό δίκαιο» στή Γερμανία, επιβεβαιώνει τήν έλλειψη κοινωνιολογικού πνεύματος και άκομή τή θεωρητική άσυνέπεια τής Σχολής (ή, πιά σσστά, τού κλάδου τών *Ρωμαϊστών*, πού είναι και ό πιά γνωστός, σε αντίθεση με τούς *Γερμανιστές*). Άντι νά αντιμετώπισουν τό φαινόμενο τής Άποδοχής (τής *Rezeption*) στή Γερμανία σάν έξαιρετικό γεγονός, σάν φαινόμενο πολιτιστικής επραγωγής (*Acculturation Juridique*),³⁸ ύποστηρί-

ζουν ότι στή μακρόχρονη διαδικασία Άποδοχής τού Ρωμαϊκού δικαίου όχι μόνο εγκλιματίστηκε με άπόλυτη επιτυχία στις ειδικές συνθήκες τής Γερμανίας, αλλά και ότι κατόρθωσε νά γίνει τό έθνικό γερμανικό δίκαιο, τό δίκαιο πού απέδιδε τή νομική συνείδηση και πού έξέφραζε τό πνεύμα τού γερμανικού λαού. Άλλά τό Ρωμαϊκό δίκαιο, όπως ίσχυε στή Γερμανία—ή *Usus modernus pandectarum*—ήταν κατεχόμενο ένα «έπιστημονικό δίκαιο», ένα *Juristenrecht*,³⁹ πού κατέληξε νά ταυτιστεί με τό Δίκαιο τών Πανδεκτών, τό *Pandectenrecht*.⁴⁰ Τό Ρωμαϊκό δίκαιο όχι μόνο δέν ήταν τό δίκαιο τού γερμανικού λαού, αλλά αντίθετα ήταν τό δίκαιο πού στηριζόταν στήν εργασία τών νομικών. Αυτή άκριβώς ή διαπίστωση αναγκάζει τόν Savigny νά θεωρήσει τούς νομικούς σάν ένσαρκωτές τής «λαϊκής νομικής συνείδησης», όστε νά μπορεί νά εμφανίζει τό Ρωμαϊκό δίκαιο σάν *Volksrecht*.⁴¹

Η θεωρητική αυτή κατασκευή έξυπηρετούσε τούς σαφείς και προκαθορισμένους στόχους τής Ιστορικής Σχολής τού Δικαίου, πού συνοψίζονται στήν παρεμπόδιση τής κωδικοποίησης τού γερμανικού άστικού δικαίου, σύμφωνα με τό γαλλικό πρότυπο, όπως ζητούσαν επίμονα τά πιά προοδευτικά στοιχεία και κυρίως ό Thibaut.⁴² Ένας πανγερμανικός άστικός κώδικας, πού θά έβαζε τέλος στό καθεστώς τής νομικής άβεβαιότητας, πού θά έξασφάλιζε τις νομικές προϋποθέσεις γιά τήν άστική ανάπτυξη και πού θά ύλοποιούσε τις βασικές ιδέες τής άστικής ιδεολογίας, δέν μπορούσε βέβαια παρά νά προκαλέσει τήν άμεση αντίδραση τού Savigny, πού δέν επιθυμούσε φυσικά μία τέτοια κατάληξη. Γιά τόν Savigny ό γαλλικός άστικός κώδικας—αυτό τό ουσιαστικό σύνταγμα τού οικονομικού και κοινωνικού καθεστώτος τού δεκατικού ένάτου αιώνα⁴³—ήταν ένα ισχυρό ιδεολογικό όπλο στό χέρι τής άστικής τάξης. Τό έπρεπε με κάθε τρόπο νά έξουδετερωθεί. Η άναμφισβήτητη μάλιστα επιτυχία τού Ναπολεόντειου κώδικας είχε στή Βάδη και στή Ρηνανία⁴⁴—πα-

34. Όπως σημειώνει ό J. Carbonnier (όπ.π., σελ. 68), «ό λαός ήταν στήν Ιστορική Σχολή περισσότερο τό Έθνος στήν έθνικιστική του έκφραση, με επικεφαλής τούς φεουδάρχες, και, άκόμη, τούς νομικούς, σάν τούς πιά κατάλληλους έρμηνευτές τού *Volksgeist*». Με τήν μετατόπιση αυτή από τό λαό στους έκπροσώπους του, ως προς τή νομική συνείδηση, τούς νομικούς, ή Ιστορική Σχολή «έχοντα άρχισει σάν μία άπολογία τής Ιστορίας, κατέληξε σάν μία άπολογία τής νομικής έπιστήμης». (Α. Passerin d' Entreves, *La dottrina del Diritto naturale*, ίταλ. μετάφραση, Μιλάνο, 1962, 2η έκδοση, σελ. 132).

35. E. Bloch, όπ.π., σελ. 95.

36. Κάθε άποψη έπισημαίνει όρθά ό E. Bloch, «ή έγκατάλειψη κάθε δημοκρατικής εργασίας στό χόρο τού δικαίου, ενόηση μία δογματική νομική έπιστήμη πού έβρισκε ίκανοποίηση στόν άνωτό της». (όπ.π., σελ. 95).

37. Αυτό φυσικά δέν σημαίνει ότι όρισμένες έπιμέρους θέσεις τής Ιστορικής Σχολής δέν παρουσιάζουν ένδιαφέρον από τήν άποψη τής Κοινωνιολογίας τού Δικαίου, όπως, π.χ., ό παραλληλισμός άνάμεσα τού δικαίου και στή γλώσσα, θέμα πού ανέπτυξε με έξαιρετική επιτυχία ό Jacob Grimm. Άλλά σάν σύνολο, σάν συστηματική θεωρία, ή Ιστορική Σχολή δέν ύπήρξε πρόδρομος τών κοινωνιολογικών σχολών τού Δικαίου αντίθετα, μάλιστα, ή σημασία πού αποδίδει στους νομικούς και στήν άποστολή τους συνηγορεί τήν άποψη ότι ενόηση τής καλλιέργεια τής έννοικρατικής νομικής έπιστήμης, όπως σημειώνει στά 1911 ό Hermann Kantorowicz, από τούς θεμελιωτές τής Κοινωνιολογίας τού Δικαίου (*Was ist uns Savigny?*, Berlin, 1912, σελ. 40 και σελ. 44). Γιά τόν Kantorowicz ό Savigny ήταν ό πατέρας τής *Begriffsjurisprudenz*.

38. Βλ. J. Carbonnier, όπ.π., σελ. 68.

39. Όπως απέδειξε ό G. Baseler, έντονος επικριτής τών ισχυρισμών τού Savigny. Βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, όπ.π., σελ. 50.

40. Βλ. Γ. Πετρόπουλου, *Ρωμαϊκόν Δίκαιο*, Άθήνα 1963, σελ. 344 έπ.

41. Βλ. τήν κριτική τού F. Geny (*Méthodes de l'interprétation et sources du droit positif*, Paris, 1954, σελ. 62), γιά τόν όποιο «τό δίκαιο θγαίνει μέσα από τή δράση τής ζωής, όχι από τις θεωρητικές κατασκευές». Και δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι στό μάτι τού Savigny, όπως άλλωστε σε όλους τούς Ρωμαϊστές, οι Πανδέκτες ήταν «ιερά βιβλία». Βλ. E. Bloch, όπ.π., σελ. 95.

42. Ό Thibaut είχε θέσει καθαρά τό αίτημα γιά ένα άστικό δίκαιο σαφές, λογικό, χωρίς έσωτερικές αντιφάσεις, πού θά δημιουργούσε κλίμα νομικής θεβαίωσης και σταθερότητας και πού θά επέτρεπε τή δυνατότητα πρόβλεψης και ύπολογισμού γιά τό μέλλον. Ζ. Krystufek, όπ.π. σελ. 64.

43. Γ. Κ. Βλάχος, *Κοινωνιολογία τών δικαιοματών τού άνθρώπου*, Άθήνα, 1976, σελ. 29.

44. Carl Cromm, «Les similitudes du Code civil allemand et

ρόλο πού εἶχε ἐπιβληθεῖ μέ τή βία—δέν ἄρνε καμιά ἀμφιβολία ὡς πρός τοὺς κινδύνους πού ἀντιπροσέφερε γιά τὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Ἡ ἔπιτυχία αὐτή, πού ἦταν φυσική, ἀφοῦ ὁ Γαλλικός ἀστικός κώδικας ἀναποκρινόταν στὰ αἰτήματα τῶν ἀστῶν, τρόμαζε τὸν Savigny, γιά τὸν ὁποῖον ὁ Ναπολεόντειος κώδικας «ἦταν ἕνα καρκίνομα πού κατέτρωγε τὴ Γερμανία».45 Σέ τελική λοιπὸν ἀνάλυση, ἡ ἀντίθεση τῆς Ἱστορικής Σχολῆς τοῦ Δικαίου στὸ δημιουργικὸ χαρακτῆρα τῆς νομοθετικῆς δραστηριότητος46 ἦταν ἀπόλυτα συνεπὴς στὴν ιδεολογικὴ τῆς φυσιογνωμία καὶ στὸ ρόλο πού εἶχε ἀναλάβει στὰ πλαίσια τῆς ιδεολογικῆς συγκρούσεως στὸ χῶρο τοῦ Δικαίου. Ἡ πρόταξη τοῦ «λαϊκοῦ» δικαίου, πού εἶναι καὶ τὸ «ἔθνικὸ» δίκαιο, στὸ θετικὸ δίκαιο τοῦ κράτους καὶ ἡ ἀντιπαράθεση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας στὶς ἀνανεωτικὲς τάσεις τῶν ἀστικῶν νομοθεσιῶν ἀπέβλεπαν στὸ νὰ προσφέρουν τὴν ἀναγκαία ιδεολογικὴ κάλυψη στὴν προσπάθεια νὰ ἀποφουχθοῦν ἡ ἐνοποίηση, κωδικοποίηση καὶ ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ γερμανικοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἀναγωγή τοῦ «ἔθιμου»—θεμελιωμένου, ὅπως εἶδαμε, στὴ συγκεκριμένη καὶ μυστικιστικὴ ἔννοια τοῦ *Volksgeist*—σὲ πρωταρχικὴ πηγὴ δικαίου καὶ ἡ καταγγελία τοῦ «αὐθαίρετου» καὶ «τεχνητοῦ» χαρακτῆρα τοῦ Νόμου—θεμελιωμένου, σύμφωνα μέ τὴν ἀστικὴ ιδεολογία, στὴ γενικὴ θέλῃση—συνιστούσαν, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση, ἄρνηση τῆς ἀστικῆς νομικῆς ιδεολογίας, πού ἔχει σάν κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν ἰδέα τῆς παντοδυναμίας τοῦ Νόμου καὶ τοῦ ἀπόλυτου σεβασμοῦ σ' αὐτόν.47 Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τοῦ Δικαίου ἀντιτίθεται στὴν ἀστικὴ νομικὴ ιδεολογία, πού ἐρχεται νὰ ἀντικαταστήσει τὴ θρησκευτικὴ φεουδαρχικὴ ιδεολογία,48 καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγει τὴν ὑλοποίηση τῆς σὲ συγκεκριμένους νομικοὺς θεσμούς.

du Code civil français», *Livre du Centenaire du Code civil*, Paris, 1904, σελ. 587.

45. Z. Krystufek, ὀ.π., σελ. 65.

46. Βλ. Β. Φίλια, *Μὰξ Βέμπερ: Συστηματικὴ Κοινωνιολογία καὶ Μεθοδολογία*, Ἀθήνα, 1976, σελ. 65.

47. «Θεὸς πού εἶναι ὁ Νόμος», διακήρυττε ὁ Maximin Isnard, λίγο μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, πού ὁ Michelet χαρακτηρίζει σάν τὴν «Ἐλευση τοῦ Νόμου». Βλ. Jean Ray, «La Révolution Française et la pensée juridique: L' idée du régime de la Loi», *Revue Philosophique*, 1939, σελ. 364-393 καὶ εἰδικότερα σελ. 364.

48. Σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ ἀστικὴ ιδεολογία ἐπιτίθεται στὶς θεοκρατικὲς ἀντιλήψεις προβάλλοντας τὴν ἰδέα τῆς *laïcité*, ὁ Savigny, πού γιὰ τὸν H.-E.H. Jaeger ἦταν ὁ πιὸ θρησκευόμενος ἀνθρώπος στὴ Γερμανία, ὁραματίζεται ἕνα «χριστιανο-ευρωπαϊκὸ δίκαιο», πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ Ρωμαιο-δικαίον. (Βλ. H.-E.H. Jaeger, «Note Savignienne I. La pauvre philologie contre la toute puissante histoire du droit», *Archives de Philosophie du Droit*, 1974, σελ. 407-424 καὶ εἰδικὰ σελ. 425 ὅπου σ. 1. Βλ. ἀκόμη, D. Strauch, ὀ.π., σελ. 41.

Τὴν ἴδια περίπτω ἐποχὴ ὁ Ναπολέοντας χρησιμοποίησε τὸν ἀστικὸ κώδικα σάν ιδεολογικὸ ὄπλο, ἀποβλέποντας, σύμφωνα

Αὐτὸς εἶναι ἐξάλλου ὁ λόγος πού καὶ τὸ ἄλλο ρεύμα τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού εἶναι λιγότερο ἴσως γνωστὸ, ὁ κλάδος τῶν Γερμανιστῶν, τοποθετεῖται στὸ ἴδιο ιδεολογικὸ κλίμα ἀντίδρασης, ἔστω καὶ ἂν οἱ θέσεις τους εἶναι πολὺ πιὸ συνεπὲς στὶς θεωρητικὲς διακηρύξεις. Ἀναφερόμαστε κυρίως στὸν Jacob Grimm,49 πού τὸ πολύμορφο καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἔργο του ἐκτείνεται τόσο στὸ χῶρο τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἱστορίας του, ὅσο καὶ στὸ χῶρο τῆς (ἱστορικῆς) γλωσσολογίας. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Grimm διακρίνονται ἀπὸ τίς ἴδιες ἰδέες, πού χαρακτηρίζουν καὶ τὴ σκέψη τοῦ Savigny: προσήλωσις στὴν παράδοση καὶ στὴν πολιτιστικὴ συνέχεια τοῦ λαοῦ, θαυμασμὸς γιά τὴν αὐθόρμητη δημιουργικότητα τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους, σύνδεση τοῦ δικαίου μέ ἀνορθολογικὰ στοιχεῖα, ἀντίθεση στὴ ριζοσπαστικὴ νομοθετικὴ πολιτικὴ, πού θὰ ἐξέκοβε ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ παρελθόν γιά νὰ προβάλλει καινούργιες ἀξίες. Οἱ Γερμανιστὲς καλλιεργοῦν καὶ αὐτοὶ τὸ ρομαντικὸ μῦθο τῆς γνήσιας λαϊκῆς παράδοσης, μέσα στὴν ὅποια διαμορφώνεται ἡ «λαϊκὴ ψυχὴ» καὶ τὸ «λαϊκὸ αἶσθημα δικαίου».50 Ἀλλὰ τὸ *Volksgeist*, χωρὶς ἴσως νὰ χάνει τὸ μεταφυσικὸ του χαρακτῆρα, δέν εἶναι πιά, ὅπως στὸν Savigny, μιὰ ἀρηρημένη καὶ θεωρητικὴ ἔννοια· ὁ J. Grimm, πού μέ πολὺ μεράκι ἀσχολήθηκε μέ τὴ γερμανικὴ κουλτούρα σὲ ὅλες τῆς ἐκδηλώσεις καὶ μορφές, προσπαθεῖ νὰ τὸ θγάλει μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα. Γιὰ τὸν Grimm τὸ *Volksgeist* ἀνήκει στὶς «ἀσύνειδες συλλογικὲς πραγματικότητες»51 ἐνὸς λαοῦ καὶ ἔχει μιὰ αὐθόρμητη δημιουργικὴ δύναμη.52 Ἡ θεωρητικὴ ὁμοσυνέπεια πού διακρίνει τὸν Grimm, καθὼς καὶ τοὺς ἄλλους *Γερμανιστὲς*, δέν ἄρκει γιά νὰ μεταβάλλει τὸν ιδεολογικὸ χαρακτῆρα τοῦ ξεχωριστοῦ αὐτοῦ κλάδου τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου, πού ἡ ἐπίδρασις του στοὺς πρώτους κοινωνιολόγους τοῦ δικαίου ἦταν ἄρκετὰ σημαντικὴ. Ὁ φόβος γιὰ τὴν *tabula rasa* τῶν ἀστικῶν νομοθεσιῶν, καθὼς καὶ ἡ ἄρνηση τῶν βασικῶν ἰδεῶν τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας, χαρακτηρίζουν ἐπίσης καὶ τοὺς Γερμανιστὲς.53

μέ τὴ μαρτυρία τοῦ Las Cases, σὲ «ἕνα γενικὸ εὐρωπαϊκὸ κώδικα, μιὰ εὐρωπαϊκὴ δικαιοδοσία, μιὰ εὐρωπαϊκὴ ἔννοια».

49. Βλ. Alfred Dufour, «Une philosophie romantique du Droit et de l' Histoire», *Archives de Philosophie du Droit*, 1974, σελ. 425-437.

50. Καὶ γιὰ τὸν J. Grimm ἡ Ἱστορία ταυτίζεται μέ τὴ Φύση. *Ibid.*, σελ. 429.

51. *Ibid.*, σελ. 433.

52. *Ibid.*, σελ. 433.

53. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὸς ὁ J. Grimm δέν εἶχε καμιά σχέση μέ τίς ἀντιδραστικὲς πολιτικὲς θέσεις τοῦ Savigny. Χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σάν φιλελεύθερος, ὀρισμένες πολιτικὲς τὸν ἐπιλόγες, ὅπως ἡ ἀντίθεσὴ του στὴν ἀνάκληση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1837 ἀπὸ τὸ νέο βασιλεῖα τοῦ Ἀννόβερου, γιγονοῦς πού τὸν στοίχισε καὶ τὴν πανεπιστημιακὴ του ἔδρα στὸ

Ἡ Ἱστορική Σχολή του Δικαίου ἦταν ἡ ἐκφραση τῆς ἰδεολογικῆς ἀντίδρασης στὶς ἀστικές νομικὲς ἰδέες καί, γενικότερα, στὴν ἀστική ἰδεολογία, καί στὴν ὑλοποίησή τους στοὺς νομικοὺς θεσμοὺς. Στραμμένη ἀποκλειστικά στὸ παρελθόν προσέφερε νομιμοποίηση στὴν κρατούσα δικαϊκὴ τάξη: «Ὑπάρχει μία Σχολή», ἔγραφε ὁ Marx, «ποὺ νομιμοποιεῖ τὴν ἀχρεϊότητα τοῦ σήμερα μετὰ τὴν ἀχρεϊότητα τοῦ χτές, μία σχολὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς ἐξέγερση τῆς διαμαρτυρίας τοῦ δουλοπάροικου ἐναντίου στὸ κνοῦτο, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ πρόκειται γιὰ κνοῦτο παλιό, πατροπαράδοτο, ἱστορικό... Ἡ σχολὴ αὐτὴ εἶναι ἡ Ἱστορική Σχολὴ τοῦ Δικαίου».⁵⁴ Καί πῶς νὰ μὴ θυμηθεῖ κανεὶς τὸν Gustav Hugo, τὸν ἄμεσο πρόδρομο τῆς Σχολῆς, ποὺ δικαιολογοῦσε τὴ δουλεία μετὰ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι κράτησε τόσα χρόνια καί ὅτι ἐκατομύρια πολιτισμένοι ἄνθρωποι τὴ θεωροῦσαν δικαίη:⁵⁵

Οἱ σκέψεις ποὺ προηγήθηκαν εἶχαν ἀνα σκοπὸ νὰ ἐπισημάνουν τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ὅπου γίνεται φανερό ὅτι ἡ Ἱστορική Σχολὴ τοῦ Δικαίου κάθε ἄλλο παρά ἀνοίξει τὸ δρόμο στὶς κοινωνιολογικὲς ἀναλύσεις τῶν νομικῶν φαινομένων. Στὴν πραγματικότητα ἦταν μία μεταφυσικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ θεμελίωση καί τὴν ἐξέλιξη τοῦ Δικαίου, ποὺ ἀπηχοῦσε μία ἀντιδραστικὴ ἰδεολογία. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ, ποὺ δέν εἶναι βέβαια καινούργια, μπορεῖ ἴσως νὰ βοηθήσει στὴν ἐκτίμησή τοῦ ρόλου τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς στὴν Ἑλλάδα, τόσο ὡς πρὸς τὴ νεκρανάσταση τοῦ Βυζαντινο-ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὅσο καί ὡς πρὸς τὴν πρόθεση γιὰ συλλογὴ καί νομοθετικὴ ἀξιοποίηση τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. Καί εἶναι σφαλῶδες θάσιμη ἡ σκέψη ὅτι κύριος στόχος τῆς Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἦταν νὰ μὴν εἰσαχθεῖ ὁ Γαλλικὸς ἀστικός κώδικας, ὅπως ζητοῦσαν ἐπίμονα τὰ ἀστικά στοιχεία⁵⁶ καί ὅπως προβλεπόταν ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῆς Τροικίνας. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περίπτωση τοῦ Maurer,⁵⁷ ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ἔθεσε τὶς βά-

σεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ νομικοῦ καθεστώτος τῆς νεότερης Ἑλλάδας. Ἀλλὰ εἰδικά ὡς πρὸς τὸ ἀστικὸ δίκαιο, ποὺ ἀποτελοῦσε καί τὸ τμήμα τὸ πιὸ σημαντικό τὸσο γιὰ τὴ νομικὴ ρύθμιση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ὅσο καί γιὰ τὴν ἀποτύπωση σὲ νομικὲς διατάξεις καί τὴν ὑλοποίησή στὴν πρακτικὴ τῶν νομικῶν θεσμῶν τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, ἡ νομοθετικὴ του πολιτικὴ κατέληξε στὴν εἰσαγωγή τοῦ Βυζαντινο-ρωμαϊκοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα καί, οὐσιαστικά, στὴ σύνδεση τοῦ ἐλληνικοῦ μετὰ τὸ γερμανικὸ δίκαιο.⁵⁸ Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ, ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῶν νομικῶν θεσμῶν ἀπὸ τοὺς Βαυαροὺς δέν ἀφοροῦσε βέβαια τὸ Ἀστικὸ δίκαιο, ὅπου ἡ θέσπιση τοῦ Βυζαντινο-ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀπέκλειε τὴν προώθησή ἀστικῶν ἰδεολογικῶν ἀρχῶν καί προτύπων μέσα ἀπὸ ἕνα νομοθετικὸν ποῦ, ὅπως ὁ Γαλλικὸς ἀστικός κώδικας, θὰ ὑλοποιούσε τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία.⁵⁹ Στὴν ἐπαναφορά αὐτὴ τοῦ Βυζαντινο-ρωμαϊκοῦ δικαίου καί στὴ σύνδεση τοῦ νεοελληνικοῦ ἀστικοῦ δικαίου μετὰ τὸ δίκαιο ποὺ ἴσχυε στὴ Γερμανία καί τὴν ἐπίσημη του, ἡ Ἱστορική Σχολὴ τοῦ Δικαίου διαδραμάτισε, μετὰ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς στὴν Ἑλλάδα, ἀποφασιστικὸ ρόλο.⁶⁰

1868), τοῦ Marx στὴ Vera Zassoulitch (8-3-1881), καθὼς καί τοῦ Engels στὸ Marx (8-12-1882, 15-12-1868, 16-12-1882). Γιὰ τὸ Maurer, βλ. Ν. Παναζόπουλος, «Georg Ludwig von Maurer. Ἡ πρὸς ἐρωπαϊκὰ πρότυπα στρόφη τῆς νεοελληνικῆς νομοθεσίας». *Τιμητικὸς τόμος Η. Κριολαοπούλου* ΠΓ-Β', σελ. 1345-1492. Θεσσαλονίκη, 1968-1969.

58. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ν. Παναζόπουλος (ὀπ.π., σελ. 1452), «κατὰ τὰτα ἡ περισυλλογὴ ἐθίμων, διὰ τὴν ὁποῖαν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρεται ὁ Maurer, ἐμφανίζον ἡμίσητα ταύτην ὡς προερχομένην ἐξ ἰδικῆς τοῦ ἀποκλειστικῶς προτοβουλίας, ἀποβλέπει εἰς τὴν μέσφ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου νεκρῆν ἀνασύνδεσιν τοῦ ἐλληνικοῦ πρὸς τὸ ἐν Γερμανίᾳ ἰσχύον δίκαιον, ἀποκοπτομένης τῆς ὀργανικῆς ἀνασυνδέσεως πρὸς τὰς ἰδίας του πηγὰς».

Στὴν κυριολεξία δέν εἰσηχθηκε στὴν Ἑλλάδα τὸ δίκαιο τῶν πανδεκτῶν, ποὺ ἴσχυε στὴ Γερμανία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ἀλλὰ ἡ ἐπίσημη τοῦ δικαίου αὐτοῦ. (βλ. Ἀνδρέας Γαζής, *Γενναὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου*, Ἀθήναι, 1970, Τεῦχος Α', σελ. 11). Στὴν οὐσία πάντως ἡ σύνδεση αὐτὴ τῆς ἐλληνικῆς μετὰ τὴν γερμανικὴ νομικὴ ἐπίσημη προσδιόρισε διὰ τὴ μελλοντικὴ πορεία τοῦ νεοελληνικοῦ δικαίου καί τῆς ἐπίσημῆς του.

59. Ἡ ἀποψη τοῦ Κωνσταντίνου Τσουκαλά (*Ἐξέλιξη καί ἀναπαράγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήναι, 1977, σελ. 515) ὅτι ὑπῆρχε θεσμικὴ συνέχεια ἀνάμεσα σὲ ὀρισμένους ἰδέες ποὺ προωθήθηκαν ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς Συνελεύσεις καί στοὺς κρατικούς μηχανισμοὺς, ποὺ ἐγκαθιδρύθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀπόλυτὴ μοναρχία τοῦ Ὀθωνα, ἔτσι ποὺ «οἱ ἀστικές ἰσονομίες καί φιλελεύθερες ἀρχὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης διεϊδοῦσαν καί πάλι στὸν ἐλληνικὸ χῶρο μετὰ τὴν ἀπόρριψη διαιμεσολάβησης τοῦ βαυαρικοῦ γραφειοκρατισμοῦ», δέν φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνεται, γιὰ τοὺς θεσμοὺς τοῦ Ἀστικοῦ δικαίου, στὴν πραγματικότητα.

60. Βλ. Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, «Τὸ Ἑλληνικὸν Ἰδιωτικὸν Δίκαιον κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα», *Πανελλήνιον Λέκωμα τῆς Ἑθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος*, Γ' Τόμος («Ἐπιστήμη»), Ἀθήναι, 1924, σελ. 227-233 καί εἰδικότερα σελ. 231 ἔπ. Ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος κάνει λόγο γιὰ ἐπίδραση τοῦ «μοιρολατρικοῦ ἀνέμου τῆς ἱστορικῆς σχολῆς».

Göttingen, ἀφῶνουν νὰ διαφανοῦν μερικὲς φιλελεύθερες τάσεις. Βλ. Α. Dufour, ὀπ.π., σελ. 435.

54. Karl Marx, «Critique de la philosophie du droit de Hegel», στὸν τόμο *Sur la Religion*, Παρίσι, 1972, σελ. 43 ἔπ. Βλ., ἀκόμη, Γιάννη Σκουριώτη, «Τὸ νεοελληνικὸ δίκαιο στὸ φῶς τοῦ Μαρξισμού», στὸν τόμο *Μαρξισμός καί Ἐπιστήμη*, 2η ἔκδοσις, Ἀθήναι, 1974, σελ. 463-497 καί εἰδικά σελ. 479.

55. E. Bloch, ὀπ.π., σελ. 93.

56. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι γιὰ νὰ καλυφθοῦν οἱ ἀνάγκες γιὰ νομικὴ ρύθμιση τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων, ὁ Γαλλικὸς Ἐμπορικὸς Κώδικας εἶχε εἰσαχθεῖ *de facto* στὴν Ἑλλάδα τὴν προεπαναστατικὴν περιόδον, γεγονὸς ποὺ ἐπισημοποίησαν οἱ ἔθνικες Συνελεύσεις. Βλ. Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, «Ἡ πρώτη ἐλληνικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Γαλλικοῦ Ἐμπορικοῦ Κώδικος καί τὰ ἐξ αὐτῆς διάγματα», *ΑΔΔ*, 1944, σελ. 361-379.

57. Ὁ Maurer ἦταν ἐξαιρετικὰ προικισμένος ἐρευνητὴς τοῦ δικαίου, ἂν κρίνει κανεὶς καί ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Marx καί τοῦ Engels ποὺ δὲν συμβαδίζουν βέβαια τὴν Ἱστορική Σχολή. Βλ. τὰ γράμματα τοῦ Marx στὸν Engels (14-3-1868 καί 25-3-